

Κριτικές νομικές σπουδές στη Μ. Βρετανία

Προς μια μεταμοντέρνα αντίληψη του δικαίου;

ΚΩΣΤΑΣ Μ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ

ΣΤΑ τέλη της δεκαετίας του '70 εμφανίστηκε στον αγγλόφωνο χώρο ένα σφριγηλό ρεύμα κριτικής της παραδοσιακής νομικής σκέψης, καθώς και της έμπρακτης εφαρμογής του δικαίου, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ και τη Μ. Βρετανία. Οι καταβολές του ρεύματος αυτού ανατρέχουν κυρίως στη ριζοσπαστική πολιτική και πολιτισμική κληρονομιά της εφημερίδας της δεκαετίας του '60. Η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του πραγματοποιείται ήδη τα τελευταία χρόνια, μέσα σε ένα κλίμα αλλαγμένο, βαθιάς και πολυτύχης κρίσης των κοινωνιών ώριμου καπιταλισμού, πληττομένων πλέον σταθερά από ελλειμματική νομισματοποίηση. Παράλληλα, όμως, η δομική αναδιάρθρωση των προηγμένων κεφαλαιοκρατικών χωρών, τα πρωτόγνωρα όσο και σύνθετα προβλήματά της, η ανάπτυξη κοινωνικών κινημάτων έξω από τη σφαίρα της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας και, τέλος, η χρεωκοπημένη εικόνα του σοβιετικού προτύπου κρατικού καπιταλισμού περιήγαγαν σε κρίση και τον ίδιο το μαρξισμό, ως αποτελεσματική θεωρία κοινωνικής κριτικής με κατεύθυνση το σοσιαλισμό.

Ένας ανανεωτικός και αδογμάτιστος μαρξισμός εξακολουθεί να αποτελεί σημαντική πηγή έμπνευσης του κινήματος «κριτικών νομικών σπουδών» (critical legal studies), ιδίως στη Μεγάλη Βρετανία. Στις ΗΠΑ αντίθετα η ιστορικά ερμηνεύσιμη απουσία κινήματος και θεωρίας σοσιαλιστικού προσανατολισμού ευνοεί περισσότερο, ή έστω συχνότερα, την εκλεκτικιστική συνύφανση ετερογενών θεωρητικών οφειλών, όπως αυτή πιστοποιείται, φερ' ειπείν, στο έργο του Roberto M. Unger.¹

Ακόμη και στην Αγγλία εντούτοις, το ρεύμα των κριτικών νομικών σπουδών συσπειρώνει διανοούμενους, το έργο των οποίων αντλεί σημαντικά από πεδία όμοια αλλά όχι πια ταυτιζόμενα με το μαρξισμό, όπως η φεμινιστική προβληματική, η νεότερη Σχολή της Φραγκφούρτης, η ριζοσπαστική κοινωνική και πολιτική σκέψη, οι θεωρίες «μεταμοντερνισμού» (J.F. Lyotard), της λεγόμενης «αποδόμησης» (deconstruction) ή του M. Foucault.²

Είναι ευνόητο φυσικά ότι δεν πρόκειται για ενιαία «Σχολή» νομικής και πολιτικής σκέψης, με κοινή επιστημολογική συγκρότηση και ιδεολογική τοποθέτηση. Στο εσωτερικό του ρεύματος αυτού συμ-

βιώνουν τουναντίον νομικοί επιστήμονες με αφετηρίες και στοχεύσεις εξαιρετικά ποικίλες και διαφοροποιημένες. Αν παρ' όλα αυτά ήθελε κανείς να δώσει συνοπτικά το στίγμα των «κριτικών νομικών σπουδών», τότε θα μπορούσε να υποστηρίξει, μαζί με τους Peter Fitzpatrick και Alan Hunt, ότι: «το κεντρικό ζήτημα της κριτικής νομικής προσέγγισης έγκειται στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους η νομική παιδεία και θεωρία, καθώς και οι πρακτικές των δικαιικών θεσμών συντελούν στη στήριξη ενός διάχυτου συστήματος σχέσεων καταπίεσης και ανισότητας. Η κριτική θεωρία πασχίζει να αναπτύξει ριζοσπαστικές εναλλακτικές διεξόδους, εξετάζοντας κριτικά το ρόλο του δικαίου στη δημιουργία των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων που προωθούν την ανθρωπινή χειραφέτηση».³

Μολαταύτα οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των υποστηρικτών της κριτικής νομικής θεωρίας στη Μ.Βρετανία φαίνονται τόσο σημαντικές, ώστε παρατηρούνται αποκλίσεις μεταξύ τους ακόμη και σε θεμελιώδη ζητήματα, θεωρητικά αλλά και πολιτικού προσανατολισμού. Πέρα από την ανωτέρω κομβική παραδοχή, ως στοιχείο σύγκλισης ανάμεσά τους λειτουργεί οπωσδήποτε η διάθεση απομάκρυνσης τους από την κυρίαρχη «ορθοδοξία» της αγγλοσαξωνικής νομικής παράδοσης. Από το σημείο αυτό ωστόσο και πέρα διαπλάθεται μία αξιοπρόσεκτη πολυφωνία απόψεων μεταξύ τους, μέχρι

και σε ζητήματα ξεχωριστής κρισιμότητας, με σπουδαίες ιδεολογικές και πολιτικές προεκτάσεις. Τέτοια ζητήματα ανακύπτουν ιδιαίτερα γύρω από τη δυνατότητα κατ' αρχήν μιας νέας «θεωρίας» δικαίου (Α), κατά πόσο αυτή θα υιοθετεί μία «ενδονομική» ή «εξωνομική» οπτική γωνία (Β) ή ακόμη ως προς την «κριτική» διάσταση της υπό αναζήτηση θεωρίας⁴ (Γ).

I

Α. Η δυνατότητα συστάσεως μιας καινούργιας «θεωρίας» δικαίου αποτελεί ζήτημα που προκαλεί έριδες μεταξύ όσων συμπλέουν με το ρεύμα. Μολονότι η γενική τάση του υπογραμμίζει την ανάγκη επεξεργασίας μιας εναλλακτικής αντίληψης των θεσμών και της νομικής επιστήμης, δεν λείπει ορισμένη τάση αρνήσεως του φιλόδοξου σχεδίου συγκροτήσεως μιας γενικότερης θεωρήσεως του δικαίου, ιδίως από την πλευρά των επηρεασμένων από τη μετα-δομιστική (post-structuralist) σκέψη και κάποιες απόψεις φιλοσοφίας της γλώσσας. Η απόρριψη της ιδέας για μια «συστηματική» κριτική νομική θεωρία γίνεται συχνά εν ονόματι μιας διανοητικής στάσης που επιθυμεί να υπερβεί τα δεσμευτικά σχήματα της νεωτερικότητας του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Η στάση αυτή ενισχύεται με επιχειρήματα γλωσσικής φιλοσοφίας, όπως ότι η γλώσσα ως όχημα κυκλοφορίας νοημάτων συνίσταται κοινωνικά και ιστορικά, άρα οι γλωσσικές χρήσεις εγγράφονται εκάστοτε σε έναν πνευματικό ορίζοντα επικοινωνίας, ο οποίος και διαγράφει ορισμένα όρια στην άρθρωση νοημάτων. Έτσι η «μεγάλη» φιλοσοφική ή επιστημονική θεωρία τείνει να υποκατασταθεί, υποτίθεται, από ένα σύνολο «γλωσσικών παιγνίων» και στρατηγικών ομιλίας (discourses).

Ολοένα περισσότερο γίνεται σήμερα πεποίθηση, ότι από το θάνατο του Hegel και εντεύθεν έχει παρέλθει αμετάκλητα η εποχή της συνθέσεως μεγάλων φιλοσοφικών ή και επιστημονικών συστημάτων. Ο Lyotard θα φθάσει στο σημείο να αμφισβητήσει την ευρετική γονιμότητα της κατηγορίας της «ολότητας», βασικής στην εγγεληνο-μαρξιστική παράδοση, επιθυμώντας συνάμα την προσπέλαση σε ό,τι δεν μπορεί να αναπαρασταθεί αυστηρά και λογικά.⁵ Μερίδα των «κριτι-

κών νομικών σπουδών», αμφιβάλλοντας για τη δυνατότητα προνομιακής γνωστικής πρόσβασης στην κοινωνική πραγματικότητα από κάποια θεωρία, παλιότερη ή καινούργια, προσεγγίζει τους θεσμούς ως επίδικο αντικείμενο διαφιλονικούμενο θεμικά από περισσότερες θεωρίες ή καλύτερα στρατηγικές διαλόγου. Η αντίληψη αυτή απηχεί πιθανότητα την εξαφάνιση της εμπιστοσύνης σε ένα ενιαίο ιστορικό υποκείμενο κοινωνικού μετασχηματισμού (εργατική τάξη), τη διάβρωση του ρόλου του κόμματος ως ενιαίου πολιτικού υποκειμένου και συλλογικού διανοούμενου της κινήσεως αυτής και, τέλος, την κρίση ταυτότητας του ίδιου του μαρξισμού, ως ενιαίας ή συνολικής (κοσμο)θεωρητικής αρχής.

Έτσι η μεταμοντέρνα προβληματική θέτει σε αμφισβήτηση τόσο το «συστηματικό» χαρακτήρα της κυρίαρχης νομικής δογματικής όσο και την ίδια την έννοια του νομικού «συστήματος», αναδεικνύοντας τον αντινομικό τρόπο λειτουργίας των νομικών θεσμών, υπογραμμίζοντας παράλληλα τις εντάσεις ή φυγόκεντρες τάσεις που διατρέχουν το ρυθμιστικό τους πεδίο. Εξάλλου μεταξύ των οπαδών της κινήσεως επικρατεί περίπου ομοφωνία ως προς την απόρριψη της αξιολογικής ουδετερότητας της νομικής επιστήμης. Διχωγνωμία αναφύεται κατά πόσο η σκοπούμενη εναλλακτική αυτοκατανόηση της νομικής επιστήμης μπορεί ή είναι επιθυμητό να οδηγήσει σε μία σφαιρική νομική μεταθεωρία.

Πάνω στο ζήτημα αυτό η θέση του A. Hunt⁶ είναι σαφής: η αποφυγή της «θεωρίας» άγει είτε σε σιωπηρές τοποθετήσεις πάνω σε γενικότερα φιλοσοφικά ζητήματα μέσω των χρησιμοποιούμενων εννοιών από τα αντιμαχόμενα γλωσσικά παίγνια· είτε σε άκριτη χρήση απόψεων κοινού νου, της τρέχουσας ιδεολογίας ή απόψεων εξαρτημένων από τη διαίσθηση των συμμετεχόντων. Κατά συνέπεια, ως κοινωνική επιστήμη η νομική είναι αναπόφευκτο να προϋποθέτει μία γενικότερη θεωρητική αντίληψη γύρω από το δίκαιο αλλά και το επιστημολογικό καθεστώς της. Οι δε απαντήσεις στα θέματα αυτά προσδιορίζονται ή επηρεάζονται αναπότρεπτα από τις αξιολογικές δεσμεύσεις, τις κοινωνικές και πολιτισμικές προσδέσεις των νομικών επιστημόνων.

Β. Ανεξάρτητα πάντως από την κατάφαση ή όχι σε μία κριτική «θεωρία» του δικαίου, με υψηλό επίπεδο αφαίρεση και λήψη θέσεων σε γενικότερα φιλοσοφικά και επιστημολογικά ζητήματα, τίθεται σε όλες τις αποχρώσεις των κριτικών νομικών σπουδών το πρόβλημα του «ενδο-» ή «εξωνομικού» χαρακτήρα της κριτικής.⁷ Εναντίον της κρατούσας

θετικιστικής νομικής παράδοσης (τύπου H.L.A. Hart ή έστω και του Ronald Dworkin) επιρρίπτουν τη μομφή, ότι η θεώρηση των θεσμών μέσα από το πρίσμα του ίδιου του νομικού συστήματος συνεπάγεται άρρητη υιοθέτηση της αστικής νομικής ιδεολογίας, καθώς και την άκριτη σύγχυση μεταξύ νομικής ιδεολογίας και δικαιοτικής πραγματικότητας.⁸ Η «ενδογενής» προσέγγιση επιχειρείται επομένως από τη σκοπιά των νομικών επαγγελματιών, ιδίως των δικαστών, ως λειτουργών του δικαιοπολιτικού υποσυστήματος του ευρύτερου αστικού κοινωνικού συστήματος. Με αποτέλεσμα το δίκαιο να γίνεται αντιληπτό ως αυτοαναφερόμενη βαθμίδα ρύθμισης της κοινωνικής πραγματικότητας, ως αυτόκλητος θεσμική μορφή, αυτόνομη από το κοινωνικό σώμα και τις αντιφάσεις που το διαπερνούν.

Φιλελεύθεροι νομικοί, όπως ο Αμερικανός R. Dworkin, διατυπώνουν την κατηγορία, ότι οι κριτικές νομικές σπουδές κατατρίβονται σε μία καταστροφολογική απόρριψη του ισχύοντος δικαίου, ενεργώντας στην υπηρεσία «ανομολόγητων πολιτικών στόχων».⁹ Επίκριση αβάσιμη, αφού η κυρίαρχη τάση της κριτικής θεωρίας εκκινεί ακριβώς από την εκτίμηση της σύνθετης υφής του κρατούντος νομικού συστήματος. Από τη σκοπιά της κοινωνικής απελευθέρωσης, αυτή εντοπίζει στο σύγχρονο δίκαιο στοιχεία αρνητικά αλλά και θετικά. Τα πρώτα σχετίζονται με τη θεσμικά επικυρωμένη αναπαραγωγή της αλλοτρίωσης και κοινωνικής καταπίεσης. Ενώ τα δεύτερα αναφέρονται σε ορισμένες δικαιοπολιτικές κατακτήσεις ιστορικά δικαιωμένες, προορισμένες να διαφυλαχθούν και να καρποφορήσουν πληρέστερα, όταν η συλλογική συνύπαρξη οργανωθεί δημοκρατικά τόσο στην υλική της βάση όσο και στη γενικότερη επικοινωνιακή δράση των ανθρώπων (όπως είναι η εγγυητική λειτουργία θεσμών κράτους δικαίου).¹⁰

Κατά συνέπεια, η κριτική θεωρία adiekείται αναντίρρητα από το απλουστευτικό δίλημμα –που διατυπώνει έμμεσα ο Dworkin–: «υπέρ ή κατά» του ισχύοντος δικαίου. Μήπως τούτο όμως σημαίνει ότι αυτή ικανοποιείται με μία «εξωνομική», κοινωνιολογίζουσα κριτική του δικαίου και της νομικής επιστήμης; Πάνω στο θέμα αυτό¹¹ η κριτική θεωρία φροντίζει να διαχωρίσει τη θέση της από ορισμένες τάσεις κοινωνιολογικής θεωρήσεως του δικαίου, που επικεντρώνουν την προσοχή τους σχεδόν αποκλειστικά στην κοινωνική και οικονομική λειτουργία κλάδων του δικαίου, δίχως να συνυπολογίζουν την κανονιστική τους ιδιαιτερότητα και δεσμευτική ισχύ τους. Η κριτική θεωρία αντίθετα επιθυμεί να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψιν η νομική δογματική, η νο-

μική γλώσσα, το κανονιστικό περιεχόμενο των νομικών νοημάτων και φυσικά οι τρέχουσες σημασίες και οι προϋποθέσεις των επαγγελματιών νομικών.

Από την άποψη αυτή, θα μπορούσε ενδεχομένως να χαρακτηριστεί ως «εξωτερική» κριτική, αν με τον όρο αυτό αποδίδεται η διάθεση αποστασιοποίησης από τους τρόπους με τους οποίους οι συλλειτουργοί του νομικού συστήματος (δικαστές, δικηγόροι κ.λπ.) κατανοούν, εφαρμόζουν και νομοποιούν το ισχύον δίκαιο. «Εξωτερική» κριτική επίσης, με την έννοια ότι υποβάλλει σε έλεγχο την άρχουσα νομική και πολιτική ιδεολογία, που διαχέεται στην ίδια τη σύσταση νομικών κατηγοριών όσο και στην καθημερινή χρήση τους από τους νομικούς.¹² Η κριτική θεωρία ωστόσο τείνει ουσιαστικά σε θεωρητική ανακατάληψη του πεδίου έρευνας, έτσι ώστε τελικά να υπερβαίνει σε μεγάλο βαθμό το (θετικιστικής εμπνεύσεως άλλωστε) διχοτομικό σχήμα: «ενδο-» ή «εξωνομική» προσέγγιση. Σε πολλούς κλάδους της νομικής επιστήμης υπάρχουν ήδη αξιόλογες συνεισφορές υποστηρικτών της κινήσεως, στις οποίες η προοδευτική πολιτική ευαισθησία τεκμηριώνεται συχνά με νομική θεμελίωση και κανονιστική επιχειρηματολογία.¹³

Γ. Αλληλένδετο ζήτημα με το προηγούμενο είναι επίσης ο χαρακτήρας, η ένταση και το βάρος του «κριτικού» διαβήματος των critical legal studies.¹⁴ Η κίνηση αποδίδει κατ' αρχήν βαρύνουσα σημασία στους τύπους *θεωρητικής* προσέγγισης της σύγχρονης νομικής πραγματικότητας. Στόχος της είναι η διάπλωση μιας «καλύτερης» θεωρίας για το δίκαιο και τη νομική επιστήμη, ικανής να θέτει και να πραγματευτεί ζητήματα γύρω από τα οποία η καθιερωμένη νομική σκέψη σιωπά ή δίνει επιστημονικά ανεπαρκείς απαντήσεις. Αναλαμβάνει γι' αυτό την κριτική αναψηλάφηση των μέχρι τούδε νομικών θεωριών, αναδεικνύοντας τόσο τις κοινωνικές προϋποθέσεις ή προεκτάσεις τους όσο και τις αδυναμίες τους, βάσει κριτηρίων κατά κάποιο τρόπο «ενδοεπιστημονικών». Στη διαδικασία του κριτικού ελέγχου της έρχεται έτσι στο φως όχι μόνο η κοινωνική και ιδεολογική αναφορικότητα των ποικίλων θεωριών δικαίου, αλλά και η δυνατότητα μιας προσεγγίσεως με φιλοσοφικές και επιστημολογικές προδιαγραφές διαλεκτικού χαρακτήρα, αν και ο όρος αυτός γενικά δεν φαίνεται ιδιαίτερα προσφιλής μεταξύ των υπερμάχων της αγγλοαμερικανικής κριτικής θεωρίας δικαίου.

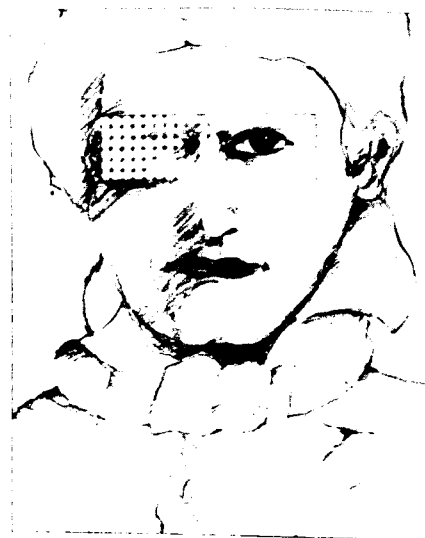
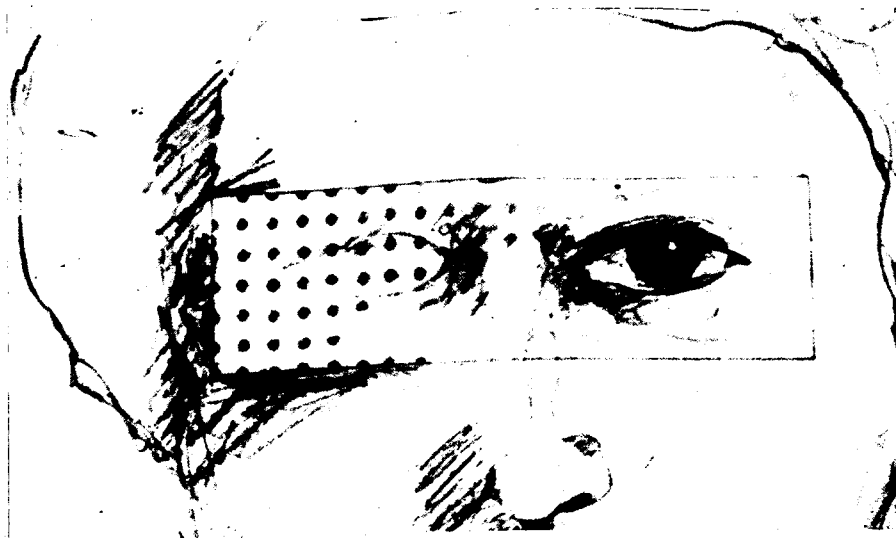
Οι προθέσεις και προδιαθέσεις των μελών της κινήσεως προσδίδουν συνάμα στις αναζητήσεις τους χαρακτήρα «ιδεολογικής κριτικής», με την έννοια ότι ανι-

χνεύουν τις κοινωνικές καταβολές των ανταγωνιστικών προς εκείνη θεωριών και ανακαλύπτουν τα ιδεολογικά συμφραζόμενά τους.¹⁵ Έτσι η κριτική θεωρία εκτιμά π.χ. ότι η προβληματική των κοινωνικών ιεραρχιών και των εξουσιαστικών σχέσεων αποτελεί συνήθως σημείο τυφλό

των ενώσεων που σχηματίζονται ελεύθερα από τους πολίτες». ¹⁶ Η ακόμη δηλώνουν ότι στο («σοσιαλιστικό») πρότυπο πλουραλιστικής έννομης τάξης που προτείνουν «το κράτος, ως ξεχωριστή δημόσια εξουσία, διαθέτει περιορισμένο αριθμό λειτουργιών. Έργο του είναι η ρύθμι-

καίου αλλά αυτή την ίδια την παραγωγή δικαίων νοημάτων.

Σημειώτέον ότι η εξουσία δεν θεωρείται πια απλώς ως κάποιος μηχανισμός που μπορεί να κατέχεται ως πράγμα, ταυτιζόμενος προς το κράτος ως κεντρικό βηματοδότη του, άποψη που επικρα-

στην αστική φιλελεύθερη θεωρία, κάτι που εξηγείται βέβαια με την εκ μέρους της σωπητή ή ανοιχτή ιδεολογική αποδοχή της υφιστάμενης διατάξεως κοινωνικών σχέσεων ανισότητας. Η βρετανική κριτική θεωρία δικαίου, αντίθετα, τουλάχιστον μία όχι ευάριθμη μερίδα της, διαπνέεται από ένα γνωστικό αλλά και πολιτικό κίνητρο γύρω από τη δυνατότητα κοινωνικού μετασχηματισμού προς έναν ανθρωπιστικό σοσιαλισμό.

Δεν είναι μοлатаύτα καθόλου αμελητέες οι διαφορές μεταξύ των υποστηριγμάτων της κινήσεως ως προς τη δομή και λειτουργία του δικαίου στην υπόθεση μιας μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας. Λόγου χάρη οι Paul Hirst και Phil Jones όχι μόνο τονίζουν emphaticά τις χειραφετητικές εξασφαλίσεις ή διεξόδους της εγκαθιδρυμένης έννομης τάξης (της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας), αλλά και απορρίπτουν ακόμη την ίδια την ιδέα της «κριτικής» ως ιθύνουσας θεωρητικής αρχής του υπό διαμόρφωση ρεύματος. Διατείνονται μάλιστα ότι: «η έννοια της "κριτικής" εγκλείει έναν πραγματικό κίνδυνο, δηλαδή την εγκατάλειψη, εν ονόματι του ριζοσπαστισμού, των γνήσιων ωφελειών που εμπεριέχονται στα δυτικά φιλελεύθερα νομικά συστήματα, καθώς και στις μορφές γνώσης που αναπτύχθηκαν από νομικούς θεωρητικούς κατά την κριτική επεξεργασία και σε υπεράσπιση του δυτικού φιλελευθερισμού. Ως φιλελευθερισμό εννοούμε μία θεμελιώδη μέριμνα για την ελευθερία του πολίτη και

ση της αμοιβαίας δράσης ιδιωτών και ενώσεων. Καμία αναφορά δεν γίνεται σε κράτος θεωρούμενο ως παντοδύναμη κρατική μηχανή, η οποία οργανώνει και διευθετεί διάφορες κοινωνικές ανάγκες και δραστηριότητες».¹⁷

II

Το σημείωμα αυτό θα μπορούσε να κλείσει με ορισμένες σκέψεις πρωτοβάθμιου χαρακτήρα, με αφορμή δύο διαλέξεις που έδωσε στο Νομικό Τμήμα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το Δεκέμβριο του 1988, ο Κώστας Δουζίνας, πανεπιστημιακός στη Νομική Σχολή του Lancaster. Ο συνάδελφος παρουσίασε μια ξεχωριστή εκδοχή κριτικής νομικής θεωρίας, με οφειλές, μεταξύ άλλων, στο μετα-δομισμό, τους M. Foucault, J. Derrida και J.-F. Lyotard. Η άποψή του παρουσιάζεται ως απόπειρα «αποδόμησης» (deconstruction) του «λογονομοκεντρισμού» των νομικών κειμένων,¹⁸ έργο που αναγορεύεται από αυτόν σε κύριο καθήκον της φιλοσοφίας του δικαίου στο εφεξής. Μία μεταμοντέρνα φιλοσοφία δικαίου θα έπρεπε να μετατεθεί σε ένα ριζικά διαφορετικό πεδίο προβληματικής από εκείνο του παραδοσιακού ή νεότερου νομικού θετικισμού. Στρεφόμενη προς τη θεωρία της λογοτεχνίας και της φιλοσοφίας της γλώσσας, θα αναδεικνυε ως αποφασιστικό ζήτημα όχι πια το νόημα αυτού ή εκείνου του κανόνα δι-

τούσε ακόμη και στο μαρξισμό, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του '70. Η «εξουσία» πρέπει να κατανοείται πολύ περισσότερο ως διάχυτο δίκτυο ιεραρχικών σχέσεων μέσα και έξω από το κράτος, συνιστώμενο εν πολλοίς εκ των κάτω, εγκλωπώντας μας συγγόνως ως υποκείμενα λόγου και δικαίου.¹⁹

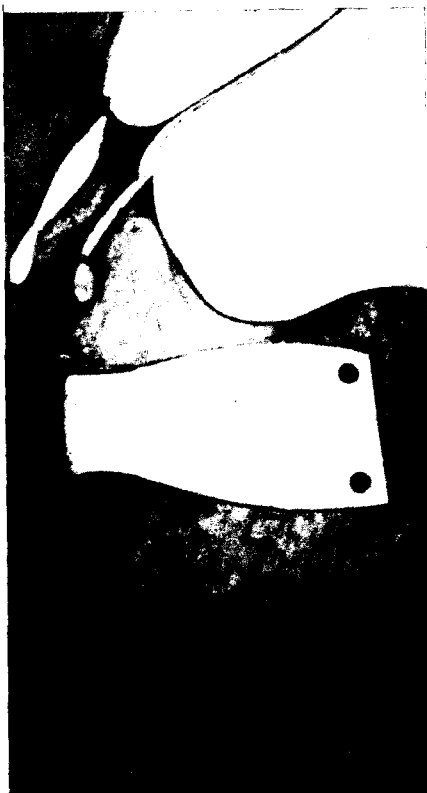
Σύμφωνα με τον ιδεολογικό λόγο των Νέων Χρόνων, η εξουσία, πάντα κατά την εν λόγω εκδοχή κριτικών νομικών σπουδών, νομιμοποιείται στο βαθμό που υποδύεται νόμιμους τύπους, τείνοντας παράλληλα να συγκροτηθεί σε συνεκτικό, κατά το δυνατόν, σύστημα κυριαρχίας. Το corpus ιδεών που διαπλέκεται με το συνταγματισμό της Νεωτερικότητας (modernism), όπως η ιδέα του κράτους δικαίου (Rule of Law, Rechtsstaat), υπαινίσσεται ένα είδος αυτονομμοποίησης του δικαίου, εφόσον τούτο εκφέρεται γλωσσικά με τρόπο γενικό και αφηρημένο. Οι σύγχρονοι κανόνες δικαίου δημιουργούν την εντύπωση ότι, χάρη στα ιδιαίτερα δομικά γνωρίσματά τους, ισχύουν έναντι όλων εξίσου, αφού ως όργανα γενικής και αφηρημένης ρύθμισης είναι αδύνατο να ταυτίζονται με μερικά, υποκειμενικά συμφέροντα. Χάρη στις προαναφερόμενες γλωσσικές τους ιδιότητες, οι κανόνες δικαίου εμφανίζονται ως λόγος «δηλωτικός» δεδομένων θεμελιωδών αρχών, ενώ η ερμηνεία τους από τα κρατικά όργανα είναι ουσιαστικά λόγος «δρών» ως προς την εκάστοτε ρύθμιση των βιοτικών σχέσεων.

Τα όργανα του κράτους, κατά πρώτο λόγο οι δικαστές, εξατομικεύουν το αφηρημένο νόημα των κανόνων δικαίου σε συγκεκριμένες επίδικες περιπτώσεις. Οι νομικές ερμηνείες εκ μέρους τους δεν υπακούουν ωστόσο σε κάποια ενιαία ερμηνευτική αρχή ολοκλήρωσης του νομι-

κού λόγου, όπως καταφαίνεται από το ευρύτατο φάσμα ερμηνευτικών προτάσεων σε επιμέρους νομικά ζητήματα.

Στην πραγματικότητα, η περίφημη απονομή της δικαιοσύνης, επάγεται η «αποδομική» προσέγγιση, δεν ευθυγραμμίζεται σε καμία αυστηρή κανονιστική λο-

γική. Η διατύπωση δικανικών κρίσεων είναι αντίθετα προϊόν μιας ψηλαφητής, ρευστής διαδικασίας, στην οποία επενεργούν αστάθμητοι παράγοντες, όπως η διαίσθηση, η διάθεση ή η προδιάθεση του εφευριστή του δικαίου.²⁰

Αντίστοιχα, οι διάδικοι μέσω των δικηγόρων τους, προκειμένου να κερδίσουν την επίδικη υπόθεση, θα είναι πολύ αποτελεσματικότερο να πληροφορηθούν την ψυχολογική διάθεση και τις συνήθειες του κρίνοντος κάθε φορά δικαστή, παρά να κόπτονται για μία περίτεχνη νομική θεμελίωση των ισχυρισμών τους, μελετώντας τόμους συγγραμμάτων ή νομολογίας.

Συμπερασματικά, τόσο η θεωρία όσο και η έμπρακτη εφαρμογή του σύγχρονου δικαίου εμφανίζονται να εκφέρονται ως αποκρυπτογράφηση του ορθού λόγου, που υποτίθεται πως εγκλείεται στα νομικά κείμενα, ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι παρά γλωσσικές αποτυπώσεις του εξουσιαστικού λόγου που διαπερνά τα νομικά κείμενα.

Τις ανωτέρω απόψεις της «αποδομικής» νομικής προσέγγισης δεν συμμερίζονται άνευ ετέρου όλοι όσοι επιδίδονται σε κριτικές νομικές έρευνες στον αγγλόφωνο χώρο. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι στο εσωτερικό της κινήσεως διασταυρώνονται αντιλήψεις προερχόμενες από ποικίλους θεωρητικούς ορίζοντες, η σύντηξη των οποίων δεν είναι καθόλου εύκολο να επιτευχθεί. Η ανάπτυξη γόνιμου επιστημονικού διαλόγου των διάφορων εκφάνσεων του ρεύματος με ανάλογες κινήσεις της ηπειρωτικοευρωπαϊκής νομικής σκέψης προσκρούει επιπλέον σε ένα σημαντικό προκρηματικό ζήτημα: τη διαφορετική ιστορική διαδρομή, δομή, λειτουργία του νομικού συστήματος Common Law σε σχέση με τα συστήματα κωδικοποιημένου δικαίου της ηπειράς ηπείρου. Η βασική αυτή διαφοροποίηση γίνεται πρόξενος πρόσθετων δυσκολιών σε μεταθεωρητικό επίπεδο, ως προς την αμοιβαία κατανόηση μεταξύ της αγγλοσαξωνικής και της ηπειρωτικής επιστημονικής νομικής κοινότητας. Δυσκολίες που επιτείνονται και εξαιτίας όχι ευκαταφρόνητων διαφορών πολιτισμικής και ιδίως φιλοσοφικής παράδοσης μεταξύ των δύο πλευρών της Μάγχης.

Με τις μεθοδολογικές αυτές προφυλάξεις και υπό τον όρο ότι δεν αλλοιώνεται το αληθινό πνεύμα των ιδεών της «αποδομικής» νομικής θεωρίας, θα μπορούσαν να γίνουν πρόχειρα οι ακόλουθες σκέψεις, υπό τύπον ενός πρωτόλειου διαλόγου. Η θεωρία αυτή διατυπώνεται ως αρκετά φιλόδοξη απόπειρα αναχώνευσης ετεράνυμων διανοητικών παραδόσεων. Δίχως αμφιβολία ξεφρνιάζει με το εύρος των ανοιγμάτων που επιχειρεί, ως θεωρία δικαίου, σε καινούργια πεδία των ε-

πιστημών του ανθρώπου, κάτι που οπωσδήποτε είναι θεμιτό και επιθυμητό. Εντυπωσιάζει ακόμη με την αδιαμφισβήτητη ριζοσπαστικότητα του λόγου της. Ιδιαίτερα στην απαγγελία της εξάντλησης του φιλοσοφικού και πολιτικού προγράμματος του Διαφωτισμού, αλλά και όλων των ανανεωτικών ή και ανατρεπτικών εγχειρημάτων στη συνέχεια των Νεότερων Χρόνων, συμπεριλαμβανομένου του κάθε αποχρώσεως μαρξισμού, ο αιχμηρός λόγος της παρουσιαζόμενης εδώ θεωρίας αγγίζει σχεδόν μία «αιρετική» κορύφωση.

Η «αποδομική» δικαιοπολιτική θεωρία εμφανίζεται λοιπόν σήμερα ως μία γοητευτική πρόκληση, κυρίως προς όσους εξακολουθούν να φρονούν ότι το όραμα μιας (σοσιαλιστικής) κοινωνίας ελεύθερης αυτοπραγμάτωσης, αξιοπρέπειας και αλληλεγγύης των ανθρώπων αποτελεί νόμιμο κληρονόμο των αξιότερων παραδόσεων του γερμανικού ιδεαλισμού και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού γενικότερα. Ο φόβος του Συστήματος, ως ενοποιητικής αρχής βίαιης ολοκλήρωσης ή και ακεραιότητας (integrity) του ισχύοντος δικαίου, οδηγεί την κρινόμενη θεωρία στην υπογράμμιση των διαφορών, της πολλαπλότητας, της ρευστότητας, του απροσδιόριστου των κοινωνικών και νομικών πραγμάτων στο σύγχρονο κόσμο. Υιοθετεί συνειδητά μία στάση αντίστασης απέναντι στην καταθλιπτική πραγματικότητα που εξουσιάζει τους ανθρώπους του καιρού μας, προξενώντας μία σταδιακή διάβρωση της υποκειμενικότητάς τους.

Ο θρυμματισμός του βιωμένου κόσμου της υποκειμενικότητας, ατομικής και συλλογικής, δημιουργεί μία διάχυση των εστιών αντίστασης μέσα στο κοινωνικό σώμα και στο σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων μέσα σ' αυτό. Η θεωρία του μεταμοντερνισμού θεματοποιεί έτσι την κατ' αυτήν ανέκκλητη πια κρίση του Υποκειμένου, τόσο στο κοινωνικό πεδίο, μεταξύ άλλων αιτιών, ως απόρροια της ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης στη λογική της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγής και αναδιάρθρωσης, όσο και σε επίπεδο πνευματικό, ως διάγνωση της διάλυσης του «ολοποιούντος Λόγου» του cogito της δυτικής φιλοσοφίας. Η διαλεκτική προβληματική υποκειμένου και αντικειμένου της εγελιανο-μαρξικής παράδοσης εγκαταλείπεται, προς αναζήτηση άλλων μορφών διαμεσολάβησης μεταξύ θεωρίας, πράξης και εξουσίας. Αμφισβητώντας κάθε «μεγάλη» θεωρία του δυτικού πολιτισμού, η θεωρία της «αποδόμησης» περιορίζεται να διαπιστώσει την ανταγωνιστική παρουσία γλωσσικών παιγνίων, εν μέρει αντίστοιχων προς την ανταγωνιστική δομή των κοινωνικών σχέσεων στο σύγχρονο κόσμο, με ανάλο-

γες στρατηγικές επιβολής. Εξάλλου δυσπιστώντας και προς τις χειραφετημένες εξαγγελίες κάθε κοινωνικού και πολιτικού προγράμματος του δυτικού ορθολογισμού, μη εξαιρουμένου του μαρξισμού, η κρινόμενη θεωρία αποκρούει την ιδέα ενός «αρχιμήδειου σημείου», γύρω από

συνταγματική θεωρία και φιλοσοφία του δικαίου είναι υποχρεωτικά αρνητικές. (...) άρνηση αυτού που υπάρχει, αυτού που η «θεωρία» μας λέει ότι υπάρχει, μ' άλλα λόγια αυτού που ο λόγος στη σύνδεσή του με την εξουσία φτιάχνει». ²¹

Η θεωρία της «αποδόμησης» εντού-

μείο να αντιπροτείνει μία συνεκτική, αν όχι ολοκληρωμένη, θεωρητική σύλληψη για το δίκαιο, τη νομική επιστήμη και μεθοδολογία. Οι παρατηρήσεις που έπονται αφορούν ως εκ τούτου κυρίως στις θεμελιώδεις παραδοχές, βάσει των οποίων η «αποδομική» θεωρία αναζητεί

το οποίο θα μπορούσε να αρθρωθεί το κανονιστικό θεμέλιο μιας κριτικής κοινωνικής θεωρίας και πολιτικής πράξης.

Έτσι όμως τίθεται σε αμφισβήτηση αυτή η ίδια η ικανότητα του πρακτικού Λόγου να συλλαμβάνει τη δυνατότητα μιας «καλύτερης» κοινωνίας, ως ιδέα ρυθμιστική (regulative idea) της ιστορικής πράξης των καταπιεζομένων. Τέτοια ιδέα θα ήταν ιδίως η διευρυμένη εφαρμογή των αρχών της πολιτικής δημοκρατίας στον τρόπο της παραγωγής της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων, με απώτερο σκοπό η πραγμάτωση της ελευθερίας και ευτυχίας του ενός να αποβεί προϋπόθεση της ελευθερίας και ευτυχίας των άλλων, σε πλαίσια δημοκρατικού σοσιαλισμού.

Η καθ' εαυτήν ορθή διαπίστωση του αιχμαλωτισμού της υποκειμενικότητας στην αφομοιωτική χοάνη των βιομηχανικών κοινωνιών αποτελεί πρόταση εμπειρική. Αυτή όμως όχι μόνο δεν καταλύει το «δόξον» της μετάβασης σε μία ανθρωπινότερη κοινωνία έλλογων σκοπών, αλλά αντίθετα καθιστά ακόμη επιτακτικότερο το απελευθερωτικό αυτό αίτημα, εν όψει μάλιστα της οικουμενικής διάστασης των προβλημάτων της ανθρωπότητας και του πλανήτη. Δικαιολογημένα, νομίζω, πριν από λίγα μόλις χρόνια ο Κώστας Δουζίνας υποστήριζε με επιχειρηματολογική θέρμη πως: «Ο ρόλος της κριτικής θεωρίας είναι να βοηθήσει στην ανατροπή αυτού του μοντέλου, να αρνηθεί την απολογία και να βοηθήσει στο χτίσιμο νέων ουτοπιών. Με αυτή την έννοια, η κριτική

τοίς, αρνούμενη την ίδια τη δυνατότητα της πρακτικής φιλοσοφίας να στοχάζεται «ιδέες ρυθμιστικές» του πράττειν, ουσιαστικά παραιτείται από κάθε λόγο (discourse) δεοντολογικού χαρακτήρα. ²² Πέρα από τις προθέσεις των υποστηρικτών της, καταλήγει σε ένα σχετικιστικό τύπο κοινωνικής παρατήρησης μάλλον παρά κριτικής, ο οποίος, αποποιούμενος μία προβληματική ορθοπραξίας, μένει μετέωρος, ανοιχτός ίσως σε κάθε είδους ανορθολογισμό ή αυθαιρεσία αποφάσεων (decisionism). Έτσι π.χ. από την αντίληψη της θεωρίας περί γλωσσικών παιγνίων λείπει κάποιος προβληματισμός ως προς το ηθικό κίνητρο της γλωσσικής επικοινωνίας. Απουσιάζει επομένως ένα κριτήριο διαβάθμισης της ποιότητας των ιστορικά ενεργών γλωσσικών παιγνίων, σε αναφορά με τα κοινωνικά δρώμενα, τα διαφορετικά επίπεδα αξιολογικών στάσεων, που αναπτύσσονται αντινομικά στους κόλπους της κοινωνίας και τους κοινωνικούς φραγμούς μιας πραγματικά ελεύθερης από καταναγκασμούς επικοινωνιακής δράσης των ανθρώπων.

Ο «αποχαιρετισμός στα μεγάλα αφηγήματα» –κατά μία περισσότερη ορθόδοξη διατύπωση–, η άρνηση ενός κανονιστικού υπόβαθρου κοινωνικής κριτικής και η απουσία μεταθιτικής προβληματικής, ²³ εκ μέρους της θεωρίας της «αποδόμησης», έχει εξαιρετικά σοβαρές επιπτώσεις σε μία σειρά ζωτικών ζητημάτων κοινωνικής και νομικής θεωρίας. Βέβαια η θεωρία αυτή πολύ απέχει από το ση-

μία μεταμοντέρνα κατανόηση της σύγχρονης νομικής πραγματικότητας και θεωρίας. Προηγουμένως εκτέθηκε η εκτίμηση, ότι η κριτική εμβέλεια της θεωρίας αυτής αποβαίνει σε τελική ανάλυση περιορισμένη. Καταγγέλλοντας την οίηση των έσχατων νομιμοποιήσεων, ουσιαστικά παραιτείται εκ των προτέρων από την πρόκριση ενός πρόσφορου θεμελίου κοινωνικής κριτικής, ενός δεσμευτικού οράματος. ²⁴

Τα αποθέματα κριτικής διαθέσεως εξασθενίζουν ακόμη περισσότερο, εφόσον ως θεωρία του δικαίου η «αποδόμηση» αρκείται να αποκαλύπτει τις εξουσιαστικές εξαρτήσεις της νομικής γλώσσας. Κατά την αντίληψή της, υπό την προϋπόθεση φυσικά ότι αυτή μεθερμηνεύεται εδώ ορθά, το σύγχρονο νομικό σύστημα είναι μία απλώς εξουσιαστική δομή, συγκεκριμένη και συνεκτική, άρα κάθε «ενδονομική» προσέγγιση, είτε στη νομική δογματική είτε στη μεθοδολογία (ερμηνείας) του δικαίου, αποτελεί εξουσιαστικό λόγο, από τον οποίο η «αποδόμηση» τηρεί προσεκτικά τις αποστάσεις της, περιφρουρώντας την ιδεολογική της καθαρότητα. Έτσι η θεωρία αυτή, ύστερα από μία κοινωνιολογίζουσα και πάντως όχι ιστορικά υλιστική κριτική, προβαίνει σε (ηθική;) καταγγελία του κρατούντος νομικού συστήματος σχεδόν en bloc.

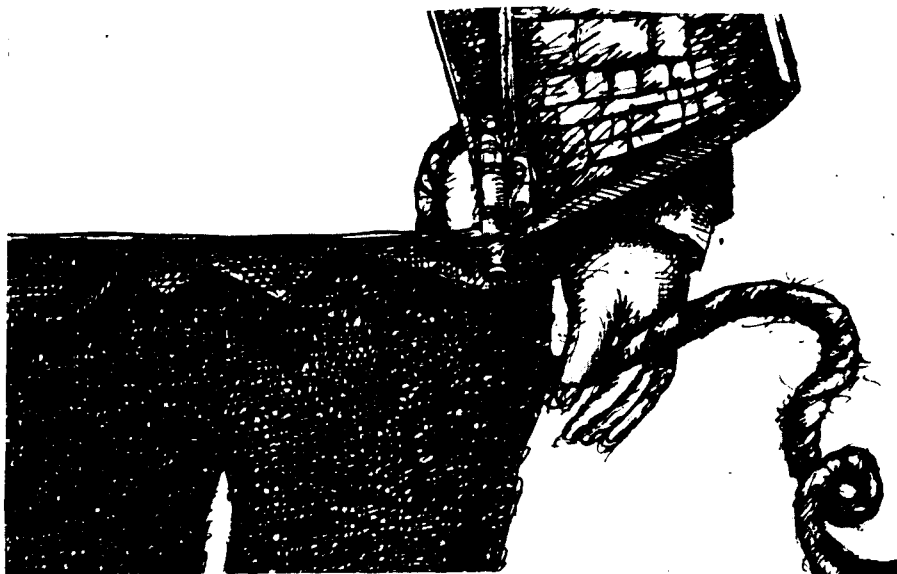
Αντίστοιχη προς την ανωτέρω θεωρητική κατανόηση του δικαίου είναι και η μεταθεωρητική άποψή της ως προς τη μεθοδολογία ερμηνείας του δικαίου και θε-

μελιώσεως των νομικών κρίσεων. Η νομική εκδοχή της «αποδόμησης» αποποιείται το έργο της αναπτύξεως μιας εναλλακτικής στρατηγικής νομικής επιχειρηματολογίας, διότι κάτι παρόμοιο θα συνεπαγόταν πιθανώς κατ' αυτήν την είσοδο σε πεδίο και μέσα αντιπαράθεσης που ε-

της φιλοσοφίας δικαίου. Η άποψη αυτή ελέγχεται ωστόσο ως αδόκιμη, αφού οι κανόνες δικαίου κατ' αρχήν δεν ταυτίζονται σημασιολογικά με τα νομικά κείμενα και έπειτα είναι γνώμονες ρύθμισης ανθρώπινης συμπεριφοράς, με χαρακτηριστικά δεοντολογικό, αλλιώτικο από τον αφηγη-

νία, με κριτήρια «εργαλειακής» ορθολογικότητας.

Στο σύγχρονο νομικό σύστημα η νομική θεωρία της «αποδόμησης» βλέπει μονάχα μία εξουσιαστική δομή, που διευκολύνει τη διαιώνιση των υφιστάμενων σχέσεων κυριαρχίας/υποταγής. Αυτό που

πέλεξε ο αντίπαλος. Αν κάθε νομικός λόγος –αλλιώς ειπωμένο, διαβούλευση με νομικά επιχειρήματα γύρω από κάποιο ζήτημα ή ορισμένη βιοτική σχέση με νομικό ενδιαφέρον– είναι «εξουσιαστικός», τότε ανάλογα χρωματίζεται αρνητικά και η μεταθεωρητική προβληματική νομικής επιχειρηματολογίας. Έτσι η θεωρία της «αποδόμησης» απολήγει σε περίπου συνειδητή αποχή από την ενασχόληση με νομική μεθοδολογία κανονιστικού χαρακτήρα, καθώς και τα παρεπόμενα ζητήματα θεμελίωσης των δικανικών κρίσεων (process of deductive and second-order justification).²⁵ Κατ' αυτήν, πρόκειται για θέμα «τεχνικό» ή δευτερεύον, αφού στην πραγματικότητα το προέχον είναι η διαισθητική και μη ορθολογική διαδικασία σχηματισμού δικανικής κρίσεως από την πλευρά του δικαστή (process of discovery).

Η παραίτηση αυτή συνδέεται επίσης με μία ειδικότερη θεωρία της «κειμενικότητας» (textuality). Αυτή, σβήνοντας τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ λογοτεχνίας και φιλοσοφίας, φθάνει να θεωρεί εξίσου ως φορέα νοήματος εν γένει ένα λογοτεχνικό, φιλοσοφικό ή νομικό κείμενο. Αν έτσι είχε το πράγμα, τότε η νομική ερμηνεία δεν θα διέφερε από τη φιλολογική. Η ερμηνευτική κατανόηση του μυθιστορήματος «Δικαιοσύνη» του Friedrich Dürrenmatt θα ήταν περίπου ίδια, σε τελική ανάλυση, με την κατανόηση ενός σύγχρονου νομικού συστήματος, από τη σκοπιά της νομικής δογματικής ή

ματικό λόγο της λογοτεχνίας.²⁶

Οι προαναφερόμενες απόψεις επιδέχονται σοβαρή κριτική για τη μονομερεία τους. Ίσως κατά βάθος η «αποδόμηση» να υπολαμβάνει μία αμοιβαία επικάλυψη της νομικής ή ηθικοπρακτικής «αρχής» (principle) με την «Αρχή» (authority, power), οδηγούμενη σε μία ενιαία αρνητική στάση απέναντί τους. Η εκτίμηση αυτή θα ήταν ωστόσο υπερβολική, αφού ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός επέμενε αντίθετα σε μία σχέση έντασης μεταξύ τους, ώστε να εξασφαλίζεται τουλάχιστον ένα minimum περιεχομενικής ορθολογικότητας στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα ύπαρξης των πολιτών, ακριβώς μάλιστα έναντι της εξουσίας. Επειδή όμως η κρινόμενη θεωρία έχει εκ των προτέρων παραιτηθεί από μία κανονιστικά θεμελιωμένη κοινωνική κριτική, ολισθαίνει τελικά σε μία αναγωγιστική (reductionist) ερμηνεία του φιλοσοφικού και πολιτικού διαβήματος του Διαφωτισμού. Το τελευταίο το ανάγει στο ιστορικό πλαίσιο διατύπωσης και ακόμη περισσότερο της κολωμένης υλοποίησής του,²⁷ από το 19ο αιώνα μέχρι σήμερα. Αποτέλεσμα της μη διαλεκτικής αποτίμησης του «διαφωτιστικού» προγράμματος, εκ μέρους της «αποδόμησης», είναι ότι αυτή προβαίνει σε αναδρομική καταγγελία του, με το επιχείρημα ότι ο ορθολογισμός του Διαφωτισμού «δεν ήταν δυνατό παρά να» καταλήξει σε εξοντωτική κυριαρχία της οικονομικής ή πολιτικής εξουσίας του ατισμού πάνω στη φύση και την κοινω-

παρακάμπτεται από αυτήν είναι το ιδιαίτερο κανονιστικό περιεχόμενο των αρχών του θετού δικαίου και συνακόλουθα η εγγυητική αποστολή –μέχρις ενός σημείου και η έμπρακτη εγγυητική λειτουργία– των θεσμών ενός δημοκρατικού κράτους δικαίου. Εν ονόματι του αποφρακτισμού των κυρίαρχων τύπων άσκησης της νομικής επιστήμης, καταλήγει έτσι να λυγίζει το ραβδί προς το αντίθετο άκρο. Μικρή απόσταση μεσολαβεί από τη συλλήβδην καταγγελία της θεωρίας κράτους δικαίου ως απλού ιδεολογήματος μέχρι την αδιαφορία για την υπεράσπιση των κανονιστικών ερεισμάτων προστασίας των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών των πολιτών. Έτσι όμως, παραφράζοντας μία εύστοχη παρομοίωση του Norberto Bobbio,²⁸ πετιέται μαζί με τα βρωμόνερα του αστικού νομικο-πολιτικού συστήματος και το νεογέννητο βρέφος της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας. Η συνέπεια αυτή –αθέλητη πιθανότητα από τους συνηγόρους της «αποδόμησης»– προσλαμβάνει διάσταση αληθινά δραματική στις σημερινές συνθήκες ανάδυσης ενός νέου κρατικού αυταρχισμού,²⁹ στο πλαίσιο του σύγχρονου «μεταφορντικού» αστικού κράτους. ■

1. Βλέπε κυρίως το έργο του, *The Critical Legal Studies Movement* (Harvard University Press, 1986), ιδίως 4ο κεφάλαιο και σ. 121-122. Επίσης το πρόσφατο τρίτομο έργο του, με γενικό τίτλο: *Politics, A Work in Constructive Social Theory* (Cambridge University Press, 1987), ιδίως τον πρώτο τόμο, *Social Theory: Its Situation and Its Task*, όπου ο Unger παρουσιάζει τη φυσιογνωμία των ιδεών του, κρίνοντας συγγενικές ή αντίπαλες θεωρίες. Περισσότερο επηρεασμένες αντίθετα από το μαρξισμό οι μελέτες των συλλογικών τόμων: D. Kairys (ed.), *The Politics of Law: A Progressive Critique* (Pantheon Books, New York, 1982) και P. Beirne/R. Quinney, *Marxism and Law* (J. Wiley and Sons, 1982).
2. Δες το κατατοπιστικό άρθρο του Alan Thomson, «Critical Legal Education in Britain», στον τόμο της επόμενης υποσημείωσης, σελ. 183-197. Η πιο σφαιρική και διαφωτιστική παρουσίαση των Critical Legal Studies οφείλεται στον Alan Hunt, ηγετική μορφή του ρεύματος στη Μεγάλη Βρετανία και σήμερα στον Καναδά, «The Theory of Critical Legal Studies», *Oxford Journal of Legal Studies* (1986), σ. 1-45.
3. P. Fitzpatrick - A. Hunt (eds.), πρόλογος στο συλλογικό τόμο: *Critical Legal Studies* (Basil Blackwell Ltd, 1987), σ. 1. Σε παρόμοια κατεύθυνση πρβλ. Κώστα Μ. Σταμάτη, «Υπάρχει ακόμα έδαφος για φιλοσοφία του δικαίου στη σύγχρονη εποχή;», «*Νομικό Βήμα*» (Ιαν. 1986), σ. 35-45.
4. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. επίσης A. Hunt, «The Critique of Law: What is 'Critical' about Critical Legal Theory?», στον τόμο της σημ. 3, σ. 5-19.
5. Βλ. Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, με προλεγόμενα Θ. Γεωργίου (Γνώση, Αθήνα, 1988), σ. 9-19. Του ίδιου, «Απάντηση στο ερώτημα: τι είναι μεταμοντέρνο», *Λεβιάθαν*, τ. 2 (1988), σ. 9-20.
6. A. Hunt, ό.π. (σημ. 4), σ. 8-10.
7. Στο ίδιο, σ. 10-13.
8. Βλ. A. Hunt, «The Ideology of Law», *Law and Society Review* (1985), σ. 11-37.
9. Βλ. R. Dworkin, *Law's Empire* (Fontana Press, 1986), σ. 275. Απάντηση στον Dworkin από φεμινιστική σκοπιά επιχειρούν οι Anne Bottomley, Susie Gibson, Belinda Meteyard, «Dworkin; Which Dworkin? Taking Feminism Seriously», στον τόμο της σημ. 3, σ. 47-60.
10. Βλ. σχετικά A. Hunt, «The Future of Rights and Justice», *Contemporary Crisis* 9 (1985), Amsterdam, σ. 309-326.
11. Βλ. A. Hunt, ό.π., (σημ. 4), σ. 13-16.
12. Λόγου χάρι αναφορικά με τη διάκριση: ιδιωτικό / δημόσιο δίκαιο, για την οποία βλ. M. Horvitz, «The History of the Public/Private Distinction», *University of Pennsylvania Law Review* (1982), σ. 1423 επ. Επίσης Nicolas Rose, «Beyond the Public/Private Division: Law, Power and the Family», στον τόμο της σημ. 3, σ. 61-76.
13. Ένα απάνθισμα περιέχει ο τόμος της σημ. 3, με μελέτες των Roger Cotterrell, Hugh Collins, David Nelken, Peter Fitzpatrick, Joanne Conagham/Louise Chudleigh, Paday Ireland/Ian Crigg-Spall/Dave Kelly και Francis Snyder, πάνω στο εμπράγματο, ιδιωτικό, ποινικό δίκαιο, τη διείσδυση ρατσισμού στο δίκαιο, το εργατικό, εμπορικό και ευρωπαϊκό δίκαιο αντίστοιχα.
14. Βλ. προπαντός A. Hunt, ό.π., σημ. 11.
15. Βλ. A. Hunt, ό.π., σημ. 8.
16. P. Hirst - Ph. Jones, «The Critical Resourses of Established Jurisprudence», στον τόμο της σημ. 3, σ. 21-32.
17. Στο ίδιο, σ. 29.
18. Όπως την εκθέτει συνοπτικά σε ένα πρώτο σχεδιάσμά της, σε άρθρο του από κοινού με τον Ronnie Warrington, «On the Deconstruction of Jurisprudence: Fin(Ph)ilosophiae», στον τόμο της σημ. 3, σ. 33-46. Ο Κώστας Ε. Δουζίνας είναι γνωστός στο ελληνικό νομικό κοινό από την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη του, *Μεταξύ απολογίας και ουτοπίας. Συνταγματισμός και κριτική θεωρία* (Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1986), σελίδες 75. Έργο που ανταποκρίνεται σε προκείμενη φάση της διανοητικής του πορείας, σαφώς επηρεασμένο από το μαρξισμό και κατά δεύτερο λόγο από τον Foucault. Σημείο μετάβασης στη σημερινή, μεταμοντέρνα προβληματική του στάθηκε η ενδιάμεση χρονικά μελέτη του, γραμμένη μαζί με τον R. Warrington (Μάιος 1986), με τίτλο: «Domination, exploitation and suffering: Marxism and the opening of closed systems», *American Bar Foundation Research Journal*, αρ. 4 (1986), σ. 801-828.
19. Για την πρόκληση παραλήθρων ιδεών του Foucault εκ μέρους του Ν. Πουλαντζά στο τελευταίο έργο του, βλ. Βούλα Τονόρεμα, «Κράτος και εξουσία, το ύστερο έργο του Ν. Πουλαντζά. Πουλαντζάς και Φουκώ: όψεις μιας κριτικής συνάντησης», *Ο Πολίτης*, τ. 960 (Δεκ. 1988), σ. 35-40. Κάπως γενικότερα, δες το ενημερωτικό βιβλίο του Barry Smart, *Foucault, Marxism and Critique* (Routledge-Kegan Paul, 1985). Επίσης βέβαια τις μελέτες του Μ. Φουκώ, με γενικό τίτλο *Εξουσία, γνώση και ηθική* (Ύψιλον, Αθήνα, 1987).
20. Στο σημείο αυτό ο Κ. Δουζίνας ακολουθεί μία γραμμή ανάλυσης του αμερικανικού «νομικού ρεαλισμού», ιδιαίτερα ενός από τους αυθεντικότερους εκφραστές του, του Oliver Holmes (1841-1935).
21. Κ. Δουζίνας, *Μεταξύ απολογίας και ουτοπίας*, ό.π., σ. 72 (υπογο. Κ.Σ.).
22. Όπως επισημαίνει εύστοχα ο Albrecht Wellmer: «Θα μπορούσαμε εδώ να μιλήσουμε για μια πλουραλιστική και ασυνεχή, μια μετενκλειδία έννοια του λόγου, σε αντίθεση για παράδειγμα με τη συναινετική έννοια του λόγου στον Habermas, ο οποίος κατά την άποψη του Lyotard εμφανίζεται ως μια τελευταία μεγάλη απόπειρα να κρατηθεί στην «ολοποιούσα» ιδέα της συμφιλίωσης του γερμανικού ιδεαλισμού (ή της μαρξιστικής παράδοσης), ήτοι την ενότητα αλήθειας, ελευθερίας και δικαιοσύνης. Σε ένα χαρακτηριστικό χωρίο, το οποίο όχι τυχαία υπενθυμίζει την αναρχική επιστημολογία του Feyerabend, ο Lyotard διευκρινίζει τι είδους δικαιοσύνη θα μπορούσε να υπάρξει πέραν της συναινετικής: «η αναγνώριση της ιδιαιτερότητας και αυτονομίας, της πολλαπλότητας και

αμεταφρασιμότητας των περιπλεγμένων γλωσσικών παιγνιδιών, η απόρριψη της αναγωγής τους: με έναν κανόνα ο οποίος παρ' όλα αυτά πρόκειται να είναι ένας γενικός κανόνας "ας παίξουμε κι ας παίζουμε ειρηνικά"». («Διαλεκτική μοντερνισμού και μεταμοντερνισμού», *Λεβιάθαν*, ό.π., σ. 36). Και πιο κάτω υποστηρίζει: «για ποιον εφαρμόζεται ο κανόνας "ας παίξουμε εν ειρήνη" και ποιος θα τον τηρήσει; Ο Lyotard, στο τέλος του δοκιμίου του *Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, σχηματίζει μια εναλλακτική λύση, η οποία επαναλαμβάνει με σιγουριά τις αφέλιες της φιλελευθέρης και αναρχικής παράδοσης» (σ. 57).

23. Κεντρικό μέλημα, αντίθετα, της σπουδαίας μελέτης του Κοσμά Ψυχοπαίδη, «Φορμαλισμός, ιστορισμός και δεσμευτικότητα της πολιτικής πράξης», ανατ. από τον τιμητικό τόμο *Μνήμη Σάχη Καραγώργα* (Αθήνα, 1988), σ. 361-398.
24. Δίκαια αποφαινεται ο A. Wellmer, ό.π., σ. 35: «Δεν είναι ανατιολόγητο ότι για τον Lyotard τον εβδομήντα το πάθος της λήθης αντικαθιστά το πάθος της κριτικής. (...) Από αυτή την άποψη, η "επανάσταση του μεταμοντερνισμού", όπως την αποκάλεσε ο Jean Baudrillard, μπορεί να ιδωθεί ως η "γυγαντιαία διαδικασία της απώλειας της σημασίας", η οποία οδήγησε στην "καταστολή όλων των ιστοριών, των αναφορών και των σκοπιμοτήτων"».
25. Κοίτα σχετικά Neil MacCormick, *Legal Reasoning and Legal Theory* (Clarendon Press, Oxford, 1978), σ. 19, επ., 101 επ. και Παύλου Σούρλα, *Νομοθετική θεωρία και νομική επιστήμη* (Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1981), σ. 239.
26. Για το χαρακτήρα της Νομικής ως πνευματικής, κοινωνικής και πρακτικής επιστήμης, βλέπε προπαντός Π. Σούρλα, *Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου* (Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1986), σ. 42-55.
27. Βλέπε πρόχειρα τις καίριες σκέψεις του J. Habermas, με αφετηρία τη νεωτερική αισθητική, «Το μοντέρνο: ένα ημιτελές έργο», στο περιοδικό *Λεβιάθαν*, τ. 1 (1988), σ. 83-98.
28. N. Bobbio, *Για ποιο σοσιαλισμό* («Ευρώπη», Αθήνα, 1982), σ. 110.
29. Βλ. πρόχειρα τις διεισδυτικές μελέτες του Λουίτζι Φεραγιόλι με γενικό τίτλο: *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής* (Στοχαστής, Αθήνα, 1985). Επίσης Γιώργου Πάσχου, «Πολιτική δημοκρατία και κρατικός αυταρχισμός», στο τομίδιο των Κ. Ψυχοπαίδη, Κ. Τσουντάλα και Γ. Πάσχου, *Αντί εισαγωγής στις κοινωνικές επιστήμες*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1986, σ. 51-65. Κώστα Μ. Σταμάτη, «Πολιτική δημοκρατία και ελευθερίες στο σύγχρονο αυταρχικό αστικό κράτος», *Ο Πολίτης*, τ. 95 (Οκτ. 1988), σ. 15-19.
30. Αντί άλλων βλ. Joachim Hirsch/Roland Roth, *Das neue Gesicht des Kapitalismus. Vom Fordismus zum Post-Fordismus* (VSA-Verlag, Hamburg, 1986).